

Ungvári Tamás

A LIBERÁLIS EGYEZSÉG: ASSZIMILÁCIÓ

X323-10

X322 zsidó

A klasszikus liberalizmus korának asszimilációs egyezsége azon a feltételen nyugodott, hogy a kisebbség elsajátítja a befogadók nyelvét. A nyelv mint a befogadás kritériuma egy általános és egy specifikus feltételrendszerrel rendelkezik. A Magyarországon specifikus az Ausztriához fűződő politikai és közjogi viszonyokon múltott. A magyarul beszélő s magát ezáltal magyarnak valló beolvadók az Ausztriától függő ország számbeli nagyságát s fölényét emelték. Lélekszámának mennyiségével a nemzet kulturális státusa emelkedett. A nyelvi integrálódás a kulturális betagozódás első feltétele. Olyan kapu ez, mely gyorsan, a kétnyelvűség, a szocializáció megfelelő szintjén anyanyelviséggé válik. Az anyanyelv pedig olyan csapda, melyből nincs kiút. A nyelvi alámerülés a befogadó kultúra teljes vonzását és erejét kifejti.

A magyarországi függetlenségi mozgalmaknak egyébként is a nyelvi önállóságért folytatott küzdelem volt a legáltalánosabb formája: a befogadás és a függetlenség érdeke egybeesett. A nemzeti önérzetet a nyelv szerelme táplálta; ez volt a függetlenség egyik záloga.

Az ideológiai abroncson túl a nyelv egyszersmind a polgárosodáshoz nélkülözhetetlen *kommunikatív mezőt* is megteremti. A kereskedésnek ugyan a pénz az anyanyelve, ám a nyelv, amiképpen arra már a felvilágosodás olyan előharcosa, mint Turgot figyelmeztetett, maga is a társalgás és csere közpénzeként viselkedik.¹ A modern diszkurzivitás, a párbeszéd a különböző népcsoportok között még a falun vagy a tanyán is „urbanizál”. Nem véletlenül nevezi a szaktudomány a közös nyelv elsajátítását „naturalizációnak”².

Az első magyarító zsidó egyletet orvosnövendékek alapították Pesten 1843 tavaszán, s nem véletlenül sürgették a „politikai számtudomány”, azaz a statisztika kiterjesztését a zsidók demográfiájára és foglalkozási megoszlására. Mire 1848-ban megjelent e magyarító egylet első naptára (Landerer és Heckenast nyomdájában), már szinte bizonyítható volt, hogy az elmagyarosodás annyit is jelentett, hogy a kereskedéssel foglalkozó zsidóság számottevő része az úgynevezett „kézmesterségekben” is egyre nagyobb számmal képviseltette magát. Nemcsak házalók s „hajhászok” (ügynökök) voltak, hanem – bár a céhekbe fel nem vették őket – iparúzők is: így csávás- és cserzővargák, gubások, kordoványosok, olajsajtolók és paszományosok, pipareszelők és piperészek, posztónyírók és rézőntők, tapló- és vattakészítők. Az új nyelv révén, bár keresztyének között nem dolgozhattak, megtalálták útjukat az iparban is.³

SZÉCHENYI ÉS A NYELVI ASSZIMILÁCIÓ

Az államnemzetből az anyanyelviség szorgalmazásával próbált nemzetállamot formálni a reformkor új nemzedéke. A rendi jellegű társadalomban az önazonosságot korántsem a nyelvi azonosságtudat hordozta – figyelmeztet rá Karády Viktor.⁴ A nemesség „nyelve” annak privilégiumait jelentette, s csak a jozefinizmus erőszakos németesítése ébresztette rá az uralkodó elitet a nyelvi öntudat kollektív erejére és politikai hasznára. S hogy ez valójában az államnemzet építésének funkcióját látta el, jól bizonyítja Széchenyi István „asszimilációs ajánlata” a nemzetiségeknek.

Széchenyi szerint a magyar „politikai nemzet”. A hozzá való igazodást s vonzást ez teremti meg. „Ha ellenben tóthoz, némethez és a magyarhon egyéb véreihez így szólok: »Hazátok néktek oda kün is van, de nekünk nincs sehol, csak ide ben, alkotmányt viszont Ti nem birtok, de bírunk mi, s azért lépünk egyezésre; és ennek fő vonásai legyenek ezek: Beszéljen kiki tótul, németül, oláhul, görögül, latinul, franciául, sőt sanscrit nyelven bár házi körében, mint kiki leginkább győzi szusszal... Ezen gyönyörű engedményekért folyjon viszont mind az kirekesztőleg magyar nyelven, mi a nyilvános élet körébe vág...«”⁵

A *Kelet népében* Széchenyi a kényszer asszimilációját elutasította, s az egyezségeit vallotta. Gondolkodásmódja elárulja, hogy a nyelvi beolvadás egyszerre volt politikai, legitimációs és kulturális szükség. A Szent István-i Magyarország területén a magyar nyelvű lakosság kisebbségben volt. A soknemzetiségű állam elitjének így számottevő érdeke fűződött ahhoz, hogy az elmagyarosodás liberális modelljét kövesse – erre példa Széchenyinek a magánszférát a közélettől megkülönböztető „asszimilációs ajánlata”. Az ajánlatnak számottevő előnyöket kellett biztosítania a beolvadást vállalóknak, amennyiben az számukra társadalmi mobilitást, emelkedést jelentett.

Széchenyi István csábító ajánlatát a nemzetiségek elutasították. Az anyanyelvi megoszlás statisztikai vizsgálatai azt bizonyítják, hogy „a magyar ajkúak aránya 1900 óta haladja meg a népesség felét, de még 1910-ben sem éri el az 55 százalékot”⁶. A tizenkilencedik század asszimilációs törekvései azok körében, akiknek Széchenyi kezet nyújtott, mindössze tíz százalékos gyarapodást eredményeztek. Akik felé viszont nem tájékozódott, vagy akiket elutasított, azok vezető szerepet játszottak az elmagyarosodásban, s ők biztosították a magyarajkúság többségét a dualizmus monarchiájába zárt nemzetnek.

Nem a honos, idegennyelvűségük ellenére is már *hungarusnak* mondott kisebbségek magyarosodtak el rohamosan, hanem a frissen jött bevándorlók. 1880 és 1910 között a magyar ajkú zsidók száma megduplázódott. A századelőn a népesség 6 százalékát kitevő zsidóság háromnegyede magyarosodott el.⁷ S ahogyan Karády Viktor megállapította: „A nyelvi magyarosodás mérlege a nyers népességszámok szempontjából tehát tulajdonképpen *kizárólag a zsidóságnál egyértelműen pozitív*.”⁸

Széchenyi nemzeteszmeje szemben állt a herderi gondolattal, melyben a közösséghez tartozás mitológiai megalapozottságú, mintegy történelem előtti. A nemzetalkotás híve volt, a szó „Nation building” értelmében: nem az ellenségeképéből határozta meg, mi a magyar. A nemzet teremtmő elemeként a „polgári erényt” s a „felvilágosodott emberi elmét” vallotta.⁹ Ha a zsidó közösséget bírálta, akkor a felvilágosodás híveként a vallási ortodoxia volt a célpontja.

POLITIKAI ASSZIMILÁCIÓ

A befogadó és a befogadott között az asszimiláció érdekházasság. A Rousseau-ért rajongó Csokonai mondta ki nyers egyszerűséggel ezt a diktumot: „A zsidót senki többet ne merje bántani; mert a Földesúrnak szükséges a zsidó.”¹⁰ Az érdeken túl azonban szerelem is ébredhet a házastársak között. Még a beilleszkedés társadalmi motivációit sem lehet csupán anyagi vonzatokkal leírni. A polgárosodás folyamata nem csupán a gazdasági szférában lejátszódó modernizációs kísérlet, hanem olyan kommunikatív modell, melyben jelentős szerepet játszanak viselkedésminták, hitek és balítéletek, kulturális *patтерnek*.

A magyarságba való betagozódásban sajátos szerepet játszott az elmaradottság is abban az értelemben, hogy a liberális nemesség sajátos úri rangot adott a felfelé törekvésnek. Itt nem a parvenü burzsoához, az úrhatnám polgárhoz kellett igazodni, hanem egy vállalkozásra is kész nemességhez vagy az államigazgatásban a hétköznapi kereskedelmet is szabályozó dzsentrihez. Móricz Zsigmond a *Kivilágos kiviláradtig*-ben pontos körképét adja a felfelé törekvő földbirtokos zsidónak, aki a doktorátusával is a tisztartó, a körorvos s a postamester világához igyekszik idomulni, nemegyszer közvetlen érdekei ellenére.

Hanák Péter felveti a kérdést, hogy miért nem olvadt be a magyarországi németesség zöme a kevésbé polgárosult nemzetbe, s miért a zsidóság, amelyet nyelviileg és üzletiileg egyaránt jobban vonzhatott Bécs, mint Pest-Buda?¹¹

A teljes válasz kifejtését itt alighanem mellőznünk kell. A viszonylagos magyar elmaradottság azonban paradox, ösztönző szerepet kínált a zsidóságnak például a szabadságharcra való szolidaritáshoz. A magyar városok „fejlett” német polgárságának antiszemitizmusától a zsidók a magyaroktól reméltek védelmet – állítja a kérdés elismert kutatója, William O. McCagg Jr.¹²

A dualizmus kora nemcsak nyelvi, hanem – részben – szociális asszimilációt is biztosított, a felemelkedést a középosztályba. Ugyanakkor kulturálisan is vonzó lehetőséget kínált az elmagyarosodás.

Volt azonban itt egy további szempont is, és ez a beolvadók kulturális hátterének válsága. Mint arra Komlós Aladár rámutatott, a zsidó ortodoxia a tizenkilencedik századra kulturálisan kiürült s modernizációellenessé vált. „A rabbinizmus merev elzárkózása ugyanis a 19. század elejére mélységesen sivár terméketlenséggé fajult, s így maga juttatta a zsidóságot olyan helyzetbe, hogy a horror vacui törvényénél fogva is asszimilációba kényszerült.”¹³ Az elmagyarosodás egyszersmind a gettóból való kiszabadulást jelentette, miként vallásuk neologizáló „forradalma”, ahogyan Karády fogalmazza, magyar vallássá, a nyelvi és kulturális betagozódást szorgalmazó hitéleti gyülekezetté avatta a zsidóság „második identitásának” közösségét.

A nyelvvel együtt tehát a beolvadók zöme elfogadta, sőt táplálta az új, kollektív nemzettudatot. Még az 1867-es emancipációs törvényjavaslat előtt a hitközségek előljárói körlevelet intéztek híveikhez, amelyben a magyar nyelv elsajátítására szólították fel őket; az egyébként főnemesi antiszemita kijelentéseiről ismert Széchenyi István halálakor emlékére gyászistentiszteletet rendeztek.¹⁴

A reformkorban még nem alakult ki, mert nem alakulhatott ki az asszimilációnak a magyar nemzettudatot is átvéző magatartása. A fiatal Kossuth olyan gombának nevezi a zsidóságot, mely elszívja környezetének nedveit, s amely a hazafiságra képtelen, hiszen vallása „theokrácia”, s „a fennálló országlási rendszerrel összhangba nem hozható”.¹⁵ Kossuth álláspontja az volt, hogy az emancipáció az asszimiláció

jutalma, s csak akkor revideálta a zsidósággal kapcsolatos nézeteit (melyet éppen annyi előítélet terhelt, mint Széchenyiét), amikor a zsidóságon belül is megindult az elmagyarosodásra való törekvés.¹⁶

A reformkortól a kiegyezésig húzódó vitában – vajon a befogadónak kell az egyenjogúsítást megajánlani, vagy a beolvadónak kell előbb a nemzeti lojalitás szándékát kinyilvánítani – Eötvös József nyilatkozott félreérthetetlenül: „...a zsidók polgárosításánál nem érdekem jutalmáról, hanem csak egy égbekiáltó igazságtalanság megszüntetéséről lehet szó...” Eötvös nem tagadja azt a vádat, hogy „...a zsidók eddig nemzetségünk iránt buzgóságot nem mutattak...” De megkérdi: „ők e okai?”

„Türetve pénzökért – gyűlöltetve e haza minden lakóitól, kizáratva minden hivatalból, minden megtiszteltetésből, eltiltva egyes városokból s törvényhatóságokból, gúnyoltatva, megvettetve, lábbal tiportatva, a hová csak fordultak, vajon mi vala az, miért ők e hazát szerethetnék?” – kérdi Eötvös József.

Eötvös, akit Beksics Gusztáv „doctrinaire”-nek nevezett, éppen a zsidók helyzetének elemzéséből talál rá a patriotizmus klasszikus-liberális megfogalmazására. „A haza nem azon darab föld, melyen születünk... A haza több. Azon hely, melyen magunkat szabadoknak érezhetjük... hol idegeneknek nem tartatunk...”¹⁷

Széchenyi asszimilációs ajánlatát a nemzeti kisebbségek visszautasították. Eötvösét – épp azért, mert a liberalizmus esélyegyenlőségét fogalmazta meg – elfogadták. Eötvös 1867. novemberi betérjesztését a zsidók emancipációjáról mindkét ház elfogadta, s ezzel megnyílt a zsidók elmagyarosodásának és betagozódásának sikeres és példaértékű fejezete.

KULTURÁLIS ASSZIMILÁCIÓ

„Tekints az égre, aztán nézz a földre, E föld hol állasz az ígélet földje!” – dalolta az első emancipált magyar zsidó költő, Kiss József.¹⁸ Az *ár ellen* című költeményében himnuszt dalol a naphoz, hogy hazájában „kétszer érjen a rónák kalásza s kétszer viruljon a szőlőgerezd”¹⁹.

Kiss József egyszerűen volt a *Zsidó dalok* költője és a magyar balladáké. Azt a kivételes jelenséget testesítette meg, hogy önazonosságának feladása nélkül tagozódott be egy társadalomba. Kiss József korántsem került meg az asszimiláció drámáját, kettős kötődése nem volt közönséges kompromisszum. *Jehova* című verses regényében az ótestamentum igéibe zárkozó vidéki apa s a város új eszméiért lelkesedő gyermekek feszülnek egymásnak. Utolsó verses regényében a *Legendák nagyapámról* befejező énekében Reb Meyer, a zsidó Bolond Istókkal folytat párbeszédet a közös sorsról.²⁰

Az emancipáció csak ritka esetekben fogalmazott meg egyértelmű elvárásokat az asszimilánsokkal szemben, és e bizonytalanság érthetően vezetett túlbizonyításhoz. Mikszáth Kálmán rajzolata a szegedi zsidókról valójában azt fogalmazza meg, hogy az asszimiláció lassú út a teljes önfeladás felé, melyet a zsidóság az „aranykorban” önként vállalt.

„Szegeden már nincsenek is zsidók. Csak egy külön tradicionális héber-vallás van s annak hívei. Az emberek magyarul beszélnek és magyarul gondolkodnak a Jehova végtelen nagyságáról. A bigottéria megszűnt egészen... Magyar prédikáció hangzik a zsinagógában Vörösmartytól vett alapige fölött, magyar nótában sírja el bánatát a szerelmes lányka, s nemzeti színekbe behúzza őrző meg a család a portól benn a

vizitszobában a megboldogult rabbi arcképét. Még tán a Jehovát is úgy képzei már az ifjabb szegedi nemzedék, hogy aranyzsinóros mente lóg a vállán...²¹

A mikszáthi karc megírásának időpontja 1879 – egy esztendővel Tiszaeszlár előtt. S bár itt csak egy szösszenetről volt szó, és nem kidolgozottabb, jelentős írásműről – a jelentősége meghaladja terjedelmét és műfaját. Rávilágít ugyanis az asszimilációs dinamika „másik oldalára” – a befogadókat módosító tényezőkre. Ahogyan Karády Viktor figyelmeztet rá: számos szocializáló mozzanat kísérte a közös iskoláztatás és a polgári jogi egyenlőség kiterjesztését.²² Többek között ama ironikus-megbocsátó gesztus is, amellyel a „jövevényeket” Mikszáth „fogadta”.

A múlt század nyolcvanas éveiben befelhősödött az asszimiláció. Az antiszemita pártok föllépése, a vérvád felmelegítése a magyar konzervativizmus viszontválasza volt az asszimiláció sikerére. Kiss József, az emancipáció révületéből ébred a keserű valóságra már 1875-ben az *Új Ahasvér* című versében:

*Rakhatsz te kunyhót eleget,
Halomra gyűjthetsz kincseket,
Otthonod mégsem lesz neked.*

A cinikus Mikszáth a Tiszaeszlár utáni helyzetet egy Eötvös Károllyal, a „nagy per” védőjével folytatott beszélgetésében írja le. „– Kár volt ebbe a komédiába belemenned. Ha az egész magyar nemzet haragszik a zsidókra – haragudjunk mi is. Úgy dukál. – így Mikszáth. – Miféle nemzet? Hát hol van az a nemzet, hadd lássam? – riadt rám Eötvös bosszankodva. A proletár elemek háborognak, és a pusztuló gentry, ez az egész.”²³

A „proletár” szót itt nyilván az „ingyenélő” értelmében használták, miként Csiky híres darabjában, vagy talán a „csőcselék” fogalma szerint is. A modernizációt ellenző dzsentrí vagy a könnyen félrevezethető csőcselék azonban politikai képviseletre is szert tett Istóczy Győző antiszemita pártjában. A zsidóság teljes integrációja ezzel megakadt, sőt visszamenőlegesen is kétségessé tette az asszimiláció „diadaléveit”. Kivált azért, mert a befogadás gazdasági-jogi-társadalmi szerződését a „faji-vallási” vád igyekezett felbontani Tiszaeszlárral. Az integráció különös akadályba ütközött: abba, amit Karády Viktor „primordiális”, azaz nem racionalizálható „stigmatizációs rendszernek” nevez, s „amely az objektíve elmagyarosodó zsidóságot egyrészt alkalomadtán – társadalmi krízishelyzetekben – a továbbiakban is alkalmassá tette arra, hogy a kollektív bűnbak szerepét osszák ki rá, másrészt (s éppen ezért) folyton arra kényszerítette, hogy a »szerződésben« rárótt kötelezettségeket minél inkább túlteljesítse.”²⁴

Asszimilációjának viszonylagos sikerével a zsidóság társadalmilag légüres térbe került. Istóczy a zsidó közösség ortodox és neológ csoportokra oszlását is „összeesküvés-ként” szemlélte, a zsidók világuralmi stratégiájának részeként.²⁵ E naiv és ártalmas elméletet csak azért érdemes felidézni, mert az antiszemitizmus első szervezett hulláma a reasszimiláció lehetőségével fenyegetőzik.

A zsidó tömegeknek azonban nem volt útja „visszafelé”. Ahogyan Hanák Péter megállapította: „A Monarchiában és később az utódállamokban az antiszemitizmus megakadályozta, hogy az asszimilálódás útjára lépett zsidóság eljusson a társadalmi és nemzeti integráció magas fokára: beolvadjon a befogadó nemzetekbe. A zsidóság nagy részének polgárosodása viszont megnehezítette a visszautat, a reasszimilációt, a nemzetét, illetve nemzeti kisebbséggé szerveződést.”²⁶

Nem véletlen, hogy az első és második antiszemita „világkongresszuson” (1882 Dreza és 1883 Chemnitz) nem is született más határozat, mint a zsidóság társadalmi

bojkottjára irányuló: a tagokat felszólították, hogy ne olvassák a zsidó sajtót, s ne lépjenek be olyan egyesületbe, melynek zsidók is a tagjai lehetnek.²⁷

Az antiszemitizmus disszimilációs kényszert s társadalmi nyomást gyakorolt egy olyan integrálódó csoporton, amelynek nem volt hová visszaasszimilálódnia. Illetve: bármilyen identitását – vallását, családját – mint reasszimilációs opciót kínáltak fel neki. Az így létrejött társadalmi csapdahelyzetből csak különböző *kompenzációs stratégiák* jöhettek létre mind a befogadók, mind a befogadást áhítók körében. Ezek immár – Gerő András meghatározásában – két tudati tengely köré épített (s tegyük hozzá, hamis) ideológiai tér feszültségét gerjesztették. Az egyik a zsidók teljes elmagyarosodásához kötötte a jogegyenlőséget és a társadalmi integrációt. A másik: kétségbe vonta azt a lehetőséget, hogy a zsidóság egyáltalán elmagyarosodhat, ezért kiirtásuk (Istóczy) lehetőségeinek híján jogfosztásukat, sőt kivándorlásukat szorgalmazta.²⁸

A felemás asszimiláció társadalmi csapdái igencsak világossá váltak a századfordulóra. A cionizmus végül is a reasszimiláció lehetetlenségéből kiinduló mozgalom – s itt kísérteties volt az egybecsengés Istóczy Győző és Theodor Herzl „kivándorlási” javaslata mint az integrálódásra képtelen zsidóság problémájának megoldására tett megoldás között. Az antiszemita és a cionista nem az asszimiláció lehetetlenségéből indul ki, inkább abból, hogy felfogja és megérti: a beolvadás az önazonosság teljes feladását jelenti ott, ahol bármily asszimilációs kényszer és nyomás, bizalmatlanság s az integráció feltételeinek önkényes megváltoztatása egyáltalán felmerülhet. Nem véletlen, hogy a fiatal Herzl előbb a zsidóság tömeges megtérését javasolta, mert akkor asszimilációja teljes lehet. Herzl a pápával akart megegyezni arról, hogy Bécs zsidóságát fényes nappal a Szent István katedrálisba vezetné tömeges megtérésre.²⁹

Amikor azután Herzl az önálló zsidó államban – a kivonulás disszimilációjával – próbálta orvosolni az asszimiláció felemásságát és megtorpanását, a figyelmét nem kerülte el a magyar zsidóság beolvadásának túlteljesítő s a befogadás valamennyi feltételének eleget tevő jellege. 1913-ban azt írta a magyar országgyűlés egyik tagjának, Mezei Ernőnek: „A sors keze lesújt a magyar zsidóságra is. Minél később következik be ez, s minél erősebb lesz ez a zsidóság, annál kegyetlenebb és keményebb lesz ez a csapás, annál nagyobb kegyetlenséggel követik el. Nincs menekvés.”³⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az olyan nyugati típusú, a liberalizmus szigorú felfogásán alapuló asszimiláció, mely a befogadókat a jogegyenlőség biztosításán túl is társadalmi integrációra készíteti, míg a befogadottaknak önazonosságuk megőrzését lehetővé teszi – nem valósult meg. Abban a bizonyos „ideológiai mezőben”, melyről Gerő András beszélt, kétoldalú kompenzáció indult meg. Egyfelől Mikszáth kedélyes-vállveregető cinizmusa, mely például a *Szent Péter esernyőjében* azzal parodizálja az egyik vidéki kisvárost, Bábaszéket, hogy a szomszédos Pelsőccel vetekedve, státusának emelése végett zsidót importál, egy öregasszonyt, mert más nem volt. Még zsidótemetőnek és zsidótemplomnak is kihasítanak „egy fundust”, hogy aszerint tájolhassák be hetvenkedve az idegent, holott csak egyetlen egy „diszzsidójuk” van.

Kompenzációs jeleket mutatott fel az antiszemitizmus rémét elhessentő liberális jovialitás.

Kozma Andor *Salamon bácsi* című balladája (1892) ez utóbbira példa:

Salamon bá' csak hitére nem magyar

Idegen szót hétköznapon nem hadar.

A beszéde tiszta, teljes,

magyar tempót sokat elles.

Salamon bácsinak nincs baja, amíg az újság nem kezdi újra a régi gyűlölséget, melyről Salamon bácsi már azt hitte, kihalt. „A nép alja” szidni kezdi a zsidót, de a „telkes gazdák” strázsát állítanak a háza elé. Elbeszélget Salamon a strázsával, majd másnap reggelre már a régi szeretettel süvegeli meg a nép.

Álom volt a tegnap este, gonosz álom, nem egyéb.

Az előítéletek elleni küzdelemben az érzelmesség kompenzációs stratégiája is érvényesült. Várad Antal *Bosszúálló zsidója* (1900) a tragikus ironia eszközeit használja ama Izsák leírásában, akinek házát felgyújtják, de aki még menekülése közben is megmenti a gyújtogató gyerekeit.

„Nesze... itt a gyermek... megmentettem... fogadj...”

Meredt szemmel nézi a megrémült rongyhad...

S amíg az égő kunyhó bedől sziporkázva,

Öreg koldus Izsák megy... megy a világba.

...Messze bevilágít a láng a nagy égbe,

Rokkadozva lassul a bujdosó lépte,

Hallja messziről, hogyan kiabálják:

„Testvériség! Egység! Éljen a szabadság!”

A KULTURÁLIS ZSIDÓKÉRDÉS

Minél több akadály hárult el politikailag s közjogilag a zsidóság elmagyarosodása és betagozódása elől, annál különösebb falak emelkedtek köré. A *Huszdik Század* című folyóirat ankétjára – van-e zsidókérdés – Benedek Marcell bevallja, hogy azon a napon írta meg hozzászólását, amikor egy zsidónak miniszteri tárcát ajánlottak fel. Mégis: „...azért van egy, imponderabilis és mégis fontos, érzelmi, lélektani és kulturális zsidókérdés.” Egyfelől a zsidóságban megbúvó faji gőg, másfelől a magyarságban az előítélet.

Benedek Marcell nem vette észre szavainak ellentmondásosságát. Amíg egyfelől a zsidóság faji gőgjéről beszél, másfelől megállapítja: „Egy faji önérzetétől megfosztott, más faj sajátságait, elfogultságait, igen sok esetben nemzetiszínű túlzásait is felöltött embercsoport, amelyet ez a másik faj csendesén kinevet e maskarában és távoltart magától – ez nagyjából az, amit a zsidókérdés érzelmi részének lehet nevezni.”³¹

A befogadásnak és integrálásnak „érzelmi” akadályai azonban éppen azért nőttek magasra, mert az asszimilációs feltételek messze túlmentek az „eredeti egyezségen”. Nemcsak a nyelvi elmagyarosodás s társadalmi betagozódás szerepelt ezek között, hanem a nemzetkarakterrel és sorssal való azonosulás kíváncsága. Benedek Marcell ugyanis ott tévedett, hogy azt képzelte: megszületett az integráció valamennyi alkotmányos és jogi és gazdasági feltétele. Ezek a feltételek azonban csak addig érvényesülhettek, amíg nem fenyegették a nemesi földbirtokos uralkodó rétegek politikai vezető szerepét. S ezt a szerepet garantálta az, amit Benedek Marcell „unter-uns” antiszemitizmusnak nevezett. Az egyenjogúsítás mintegy „titkos záradékának”, a teljes befogadásnak gátat szabott az az uralkodó ideológia, amely a magyarságot nemzetkaraktere szerint fogalmazta meg, amely a politikai nemzet helyett a törzsközség nemzetpolitikáját sugallta. Ahogyan Kovács András fogalmazta: „A nacionalizmus korában csak annak lehetett esélye bármifajta politikai vezető szerepre, akit a nemzeti érdek legitim képviselőjének tekintettek. A nemesi-földbirtokos réteg politi-

kai hegemoniájának tehát az volt a garanciája, hogy a zsidó eredetű polgárság minden asszimilációs törekvése – és ténylegesen végbemenő asszimilációja – ellenére se minősülhessen magyarnak, maradjon meg zsidónak, idegennek. Ezt a célt szolgálta egy nyilvánvalóan teljesíthetetlen asszimilációs kritérium fokozatos érvényre juttatása: a magyar nemzetkarakter, a »magyar mentalitás« elsajátításának követelménye.³²

A csapdahelyzetből a kibúvás megannyi lehetősége mégis kínálkozott. A „fertőzött” társadalmi tér egymásnak feszülő politikai akaratok mentén polarizálódott, s a modernitás, a reform az előremenekülés stratégiáit kínálta. A törzsökösség, a nemzetkarakter, a népiség olyannyira konzervatív oldalon fogalmazódott meg követelményként, hogy a radikalizmus ennek ésszerű alternatívát kínált. A belenyugvás helyett: küzdelmet. „Mert a zsidó befogadtatása nem volt teljes; csak a papirosra jött létre, nem a társadalmi élet valóságában. Hiszen igazi beolvasztás csak szeretet által érhető el, ennek híján történt, hogy a zsidóra is sikerült kivetni az asszimiláló társadalom előítéleteinek hurokját (»a magyar kiválasztott népe Istennek«, »a zsidó nem teljes értékű ember« stb.), s ezzel megkötni őt” – írta Komlós Aladár.³³

A FELMONDOTT ASSZIMILÁCIÓ

Az irodalmi modernizmus születése friss asszimilációs egyezséget szült. A *Hét*, majd a *Nyugat* folyóirat születése feltárta azt a nyilvánvaló igazságot, hogy a magyar társadalomban hangot kapó disszimilációs törekvések voltaképpen a nemesi-dzsenteri réteg utóvédharcai hazafias jelszavak álöltözetében. Nem kétséges, hogy e konzervativizmus elleni lázadásban a zsidóság új asszimilációs stratégiára lelt – a teljes azonosuláson belül friss hangokra Szilágyi Géza erotikájában, Heltai Jenő gúnyos cinizmusában, Ignótus művészi igényességében s a perzekutor esztétikával való viaskodásában. Amikor a *Toll* Ady-vitájában Zilahy Lajos azt a megjegyzést kockáztatta meg, hogy Ady Endre a kiegyezés utáni s forradalom előtti úri osztály jellegzetes képviselőjeként eladta magát a zsidóknak, Hatvany Lajos válasza rámutatott az egykori asszimilációs kötés lényegére: „Mert néhai nagy poéta barátunkban [azaz Adyban – U. T.] a depossedált úr sérelmei alakultak át minden eddigi megvetett osztályok, fajok és rétegek iránt való szeretetté. Voltak zsidók, akik ezt a szeretetet viszonzták... azok, akiknek lelke a maguk sérelmén keresztül szeretetben nyílt ki minden eddig »megvetett osztályok és rétegek« felé, s akik a maguk szeretetén keresztül valósították meg az egész magyar néphez való asszimiláció csodáját.”³⁴

A modernizáció társadalmi földindulása új kötetést tett Osvát Ernő, Hatvany, Fenyő Miksa, Ignótus között egyfelől – Ady, Babits, Móricz oldaláról másfelől, és olyan egységbe forrasztotta a háború előtti *Nyugatot*, mely egy új civil társadalom megszületését jósolta. Mint a művészetben elvarázsolt *citoyen*ek ünnepelték az egybeolvadás csodáját. Schöpflin Aladár még 1937-ből visszatekintve is úgy látta, hogy „a magyar életnek van valami sajátos asszimilatív ereje, amelyet a külföldi megfigyelők is észrevettek... A bevándorolt elemek gyorsan, egy, legfeljebb két nemzedék során átvették a magyar nyelvet s egyéb vonatkozásban is igyekeztek asszimilálódni.”³⁵

Az „asszimiláció csodáját” a vesztt világháború s a trianoni béke a disszimiláció korává alakította át. Pontosabban: középpontba állította a modernizmus konzervatív bírálatát. Horváth János, aki már 1911-ben Szomory Dezső magyartalanságait támadta, az *Aranytól Adyig* című tanulmányában így ír: „A Nyugat zsidó és hangsúlyozottan filozemita írók csoportosulása; kicsiben: egy zsidó beolvadással telített magyarság;

egy végbement zsidóbeolvadás.”³⁶ Horváth János tanítványa, Farkas Gyula berlini professzor pedig Ignótust vádolja azzal, hogy „befejezettnek vette a magyar-zsidó társadalom megalakulását...”³⁷

Szekfű Gyula *Három nemzedéke* 1920-ban történelmi revízió alá éppen az asszimilációt vette. Szekfű három generáció hanyatlásért tette felelőssé a nagymértékű bevándorlást. Az ő szemében az emancipáció voltaképpen privilégiumokat adott a zsidóságnak, melynek korábbi honosai „fajszeretettel” könnyítették meg a galíciai betódulók helyzetét. A zsidó sajtó hatalmat nyert a lelkeken. Az asszimiláció: a hanyatló magyar nemzetiséggel kötött szövetség volt.³⁸

Szekfű nem volt egyedül egy új fogalmi apparátus és gondolati irány megfogalmazásában. Lendvai István 1920-ban kiadja az „Új honfoglalás” jelszavát, amely aztán finomítottabb formában bukkan fel abban a gondolatban, hogy a magyar veszélyeztetett a saját hazájában.³⁹ Zsilinszky Endre „nemzeti és faji reneszánszról” beszélt, s az „északi morál s a turáni őserő” egyesítésének szükségességéről.⁴⁰ Politikától a sajtóig végbemegy a közvetlen történelmi múlt bírálata. Szekfű úgy jellemezte a tegnapot, hogy aki nem volt liberális, azt kivetette magából a politikai elit, most pedig a liberalizmus mint gyanús és nemzetidegen eszme szerepelt. A politikai nyelv totális változása és nyomása olyan volt, hogy még Babits is megengedte magának azt a megjegyzést 1919-ről: „Itt voltak újra a népek kivetettjei, a kultúra blazírtjai, a rajongó és okoskodó zsidók, tabula rasat akartak csinálni...”⁴¹

Az új fogalmak persze csupán felemás revízióra képesek. Az új nemzetfogalom etnikai felhangjai irredentizmust takartak. A fajvédelemről Klebelsberg Kunó kultuszminiszter jegyezte meg, hogy nem Petőfitől vagy a német Munkácsytól akarták megvédeni a magyarságot, hanem csakis és egyedül a zsidóságtól.⁴²

FAJ ÉS NEMZET

A diszkurzív térnek, a fogalmi átprogramozásnak ez a rohama olyan mélységű volt, hogy még azok is akaratlan belekapcsolódtak feltevési rendszerébe, akik az első világháború előttről immunoltással rendelkeztek. A fajvédelem nemcsak Méhely professzor álbiológiájában kereste tudományos magyarázatát, hanem számos érvrendszer immár megkérdőjelezetlen előfeltevése volt, tekintet nélkül arra, hogy milyen meghatározások alapján használták a „fajta” fogalmát.

A faj vagy fajta meghatározása a leginkább nem vérségi alapon történt. A faj: sors és történelem. Népközösség, melynek csak az lehet tagja, „aki az egész nemzetre nézve áldásos történelmi hagyományokat elevenen magában hordozza... akinek magatartása az ősi magyar szellemet leheli...”⁴³

A faj és irodalom összefüggését Szabó Dezsőtől a konzervatív akadémiaig a magyar szellemi élet egész szélességében vitatták. Még a *Nyugat*-ban is többször felmerült. Ignótus 1929-ben Klebelsberg berlini tapasztalataira válaszolt. A miniszter szerint a művészet csakis „faji és nemzeti” lehet. Kísérteties *déjà vu*, hiszen az irodalom nemzeti jellegéről ezt a csatát egyszer már megvívta Ignótus, nem kisebb tekintéllyel, mint Mikszáth Kálmán.⁴⁴ Itt csak a „faj”-fogalom lehetett számára „újdonság”.

Érvelése azonban ekkor már nem különösen sikeres. A faj és a nemzetiség természetes táptalaja az írói alkotásnak: „...természetes, magától értetődik, nem is lehet másképp, mint hogy a művészet ott kezdődik, ahol a vérben, a fajtában, a nemzetben gyökerezdik, s ez nem lehet máshogy már a művészet egyéni voltánál sem,

mert ki mentül egyénibb, annál tipikusabb megszemélyesítője fajtájának. Csak, ismétlem: nem tudom mit, milyen művészet vagy irodalompolitikát származtassak ebből. Megparancsoljam a művésznek, hogy művészete magából, tehát fajtájából serkedjen?"⁴⁵

Ignotus itt egyfelől belül marad önnön esztéticizmusán, művészetvallásán. Nem akar átlátni az új szimbólumokon s azok politikai dimenzióin, miközben másfelől elfogadja ama feltevérendszer kiindulópontjait, amelynek már pusztá megvitatása felér a behódolással.

Igaz, Ignotus az első között vált már-már példaszerűen kitalálttá. A fajtavédelem új kritikai elveit is rajta gyakorolták elsőnek. Meglehet, csak feltevés, hogy Babits Mihály regényének, a *Timár Virgil fia* újságírójának ő volt az ősmintája. De ha nem is: Vitányi Vilmos megformálásában már benne az új kor nyelvtana, amelyben Ignotus csak negatív példa lehetett. A kis Timár Virgilnek a ciszterciták gimnáziumában „Egy új magyar könyv volt a kezében, amely akkortájt nagy feltűnést keltett; egy zsidó írónak a műve, szellemes cikkek és aforizmák, szabad és szkeptikus hangon írott könyv... A katolikus irodalmi lapok hosszú és elkeseredett cikkekben bírálták ezt a könyvet, mely szent dolgokból könnyelmű és fölényeskedő játékokat űzött, zszurnalisztikus féltudását mindenről rosszakaratúlag interpretálta, zsidó módon, léha »esztétikai« szempontokból kiindulva, kacérkodott a katolicizmussal, s szomorú elvtelenségében a legüresebb és legsivárabb székszis kapuit tárta föl.”⁴⁶

Itt persze nem Babits beszél, hanem egy olyan fiktív elbeszélő, aki átvette a kor zsargonját s a szereplők szemszögéből így gondolkodik a zszurnalizmusról, „esztéticizmus”-ról. De akármily szemszögből szól az elbeszélő, a korszellemről nem távolodik messzire. Vitányi „...kis természetére gondolt, görbe lábaira, erősen keleties típusú arcára... Mindezek dacára ő ma világfi, életművész, nőhódító, *arbiter elegantiarum*. Ha szegény öregapja, aki még kaftános zsidó volt, megálmodta volna ezt a péntek esti gyertyafénynél!”

Vitányi kaméleontermészete, alkalmazkodóképessége, kacérkodása a katolicizmussal már-már az asszimiláns paródiája. S a *Timár Virgil fiának* előkelő undorát csak azért érdemes felidézni, mert benne éppen az Ignotuséval ellentétes, de minőségében azonos kompenzációs stratégia lepleződik le. Kétféle esztéticizmus kényszerített itt ki hamis gondolkodási formákat. Ignotus nem akarja érteni a „faj” és „nemzet” gyakori emlegetéséből a kód mögött a trianoni helyzet valóságos nyomását, míg Babits a liberalizmus háborús csődjét próbálta a „kaméleonok”, a sajtó vagy a hamis asszimilánsok számlájára írni.

A sajtóviszonyok gyűlölete ugyancsak diszkurzív kód volt. Csapdájába sokan beleestek. Amikor a sajtó megtizedeléséről volt szó, kompenzatív finnyáskodás, önmagyarázó taktika volt e szabadság hátrányairól szólni.

Az első zsidótörvény megszavazásakor a magyar szellemi élet java tiltakozott, s a névsorban ott volt Bartók, Féja Géza, Kodály, Móricz, Schöpflin, Tersánszky, Zilahy. Fájdalmasan hiányzott Babits és Illyés neve. Illyés különös magyarázatot fűzött hallgatásához. „A lakáj-drámaíró, a limonádé szerző, a tőzsdés, a közgazdasági zsarolásból élő »zughírlapíró«, s unokatestvére, aki a közgazdasági pauszáléból él, a posvány-zszurnalista, a ponyvakiadó, a producer, a filmíró, a színházi vállalkozó, akire már nincs is jelző, a görli menedzser, sőt a leánykereskedő, mind-mind kultúrajajt bömbölnek és minket biztatnak, hogy haljunk hősi halált értük, hisz mi is a kultúrát, a demokráciát, a szabadsajtót, a gondolat szabad terjesztését emlegettük... Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó mód végezzük, a magunk ügyéért.

Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével.”⁴⁷

Nem szorul magyarázatra, hogy Illyés egyébként bátor kulturális védelmi harcában ezúttal rosszkor szólalt meg: idézni csak azért érdemes, mert a sajátlagos érzéketlenség rávall a viszonyokra is. Rövidzárlatos kommunikatív térben a vesszőparipák és egyéni mániák, a körülmények által igazságuktól megfosztott ítéletek jellemezték ezt a kort, mely már nem érvekkel írta bizonyítványát.⁴⁸

Utólag különben közömbös, tiltakozott-e Illyés Gyula a megkülönböztető faji törvények ellen. Aláírásának elmaradása vagy megtagadása merőben életrajzi adalék, személyéről pedig köztudott, hogy például a *Magyar Csillag* szerkesztőjeként nem engedett semmiféle szűkítő szempontnak.

Más kérdés, hogy a népies mozgalom születésénél nem ő volt-e éppen az, aki dunántúli falvak magyarságának pusztulására, az egykézésre felhívó cikkében népének féltését egybecsomózta az „asszimilációs egyezség” felmondásával. A szakirodalom ítélete eltér abban, mikor keletkezett vagy bontakozott ki az úgynevezett népies-urbánus ellentét. Komlós Aladár és Ignótus Pál éppen Illyés *Pusztulás* című cikkének megjelenésétől számítja azt, míg Lackó Miklós szerint 1934 tavaszán, a zsidókérdés kapcsán robbant ki.⁴⁹ Bármelyik álláspontot fogadjuk el, Illyés véleménye és magatartása itt perdöntő. A *Pusztulás* közvetlen témáján túl két fontos dolgot érintett. Az egyik a német ajkú kisebbség helyzete, a másik a nyelv pusztulása.

A német ajkú kisebbség felemlegetése 1933 őszén még nem hordott politikai felhangokat. A félmillió németesség térfoglalása pedig alighanem a pusztulás érvrendszerét szolgálhatta csupán. Arról nem is szólva, amit Braun Róbert szociológus említett fel a *Pusztulás* vitájában: „Illyés Gyula cikkét különösen károsnak tartom azért, mert mérsekelt, urbánus hangjánál és irodalmi színvonalánál fogva nagyon alkalmas arra, hogy hangulatot teremtsen a falusi német lakosság ellen, amely gazdasági erényeinél fogva még sokáig fog követendő például szolgálni a magyar mezőgazdasági népességnek.”⁵⁰

Amit azonban Braun Róbert nem láthatott, nem vehetett észre még – hogy itt a „német ajkú” lakosság terjeszkedése „kód”. A „színmagyar” és a beolvadt vagy a magyarságban idegen testként élő kisebbség fogalmi körébe szorul az egyébként megrázó felismerés a népesség pusztulásáról. Nem véletlen, hogy a *Pusztulás* vitájában Schöpflin Aladár is célzott arra: az egykézés, így a pusztulás már a német ajkú dunántúli családokra is áttért.

Schöpflin Aladár egyébként felfigyel a *Pusztulás* másik hordalékára: a cikkben fel-feltűnő Budapest- és városellenességre – arra a gondolatra, amelyet Illyés a zsidótörvény idején újra és újra kifejtett. A „pusztulás” Illyés szerint kétpólusú. A falvakban az elnéptelenedés pesszimizmusával támad, a városokban a nyelvet morzsolja szét. „Alulról ez a népi bomlás, fölülről az a méreg, amelyet Pest áraszt a magyar nyelv szellemébe...”⁵¹

Nem lenne feltűnő e nyelvromlással kapcsolatos panasz, ha nem éppen az asszimilációt érintő cikkben kerülné említésre. A nyelv elsajátítása azonban az asszimiláció első politikai-kulturális feltétele volt. Ha eredményét csödnék nyilvánítjuk, alighanem az egész asszimilációs folyamatot kérdőjelezzük meg.

S hogy ez nem utólagos belemagyarázás, arra, mint már említettem, Schöpflin Aladár korabeli vitacikke a tanú. „Nagyon meglepett, amikor Illyés cikkében megfigyeltem, hogy bújik elő a radikálisan felvilágosult íróból a tudat alá szorított nacionalista érzés. Ez nem azokból a fejtegetésekből derül ki, amelyekben a tolna-ba-

ranyai magyarság pusztulásáról ad hírt... De amit Budapestről és a nyelvről mond...⁵²

Igen, amit a nyelvről mondott. „Egy-két magyar nyelvtani szabállyal máris idegen nyelvet beszélünk. A nyelv nem szavakban él, hanem izomzatában, mely a szavakat rendezi... Nyelvében él a nemzet? Hát akkor rémülhetünk csak meg igazán.”⁵³

Schöpflin Aladárt nem tévesztette meg a csillogó metaforák sora. Kijelenti, Illyés pesszimizmusa túlzott. „...Budapest magyarsága, gondolkodásában, érzésében, nyelvében csak *más*, mint a vidéké, de nem alacsonyabb rendű... Az utolsó ötven-hatvan évben született meg vidékről jött magyarok, asszimilálódott németek, szlávok, zsidók konglomeratumból és még nem forrott össze minden tekintetben egységes egyéniséggé. Erre nem volt ideje, ehhez több nemzedék kell. De a fejlődés jó irányban halad és a jövő budapesti magyarja, ha a történelem nem lép közbe katasztrofálisan, már lesz olyan, mint a tolnai vagy alföldi; nagyvárosias lesz, de nem lesz kevésbé magyar.”⁵⁴

Itt persze már régen nem a nyelvről volt szó. A nyelvi elmagyarosodás csupán kezdő lépése volt a kultúra ama *homogenizáló* felfogásának, amely immár a radikális népiség szempontjából osztotta fel a pluralizmusra is törekvő magyar művelődést a magyarság *autentikus* és *inautentikus* képviselőire, vagy a kor szóhasználatával „jött-magyarokra” és „mélymagyarokra”.

Nem kétséges, hogy a *homogenizáló* indulat egy valóságos fenyegetettségre adott válaszból táplálkozott. A „magyarság pusztulása” végső soron része a „Trianon-komplexusnak”, a nyelvi elszigeteltségnek, a kiszolgáltatottságnak. Az „asszimilációs szerződés” felmondása a határokon belül egyszersmind válasz volt arra a kényszerasszimilációra, amelyet a magyarság szenvedett el a határain kívül.

Ám amikor Schöpflin tárgyalagos szeme észrevette, hogy Illyésben a radikális felvilágosultság lép szövetségre a titkos nacionalistával, akkor már csírájában megértette a népiség kulturális pesszimizmusának és homogenizáló törekvéseinek mozgatórugóit. Még egyszerűbben: a radikális felvilágosultság a konzervativizmus érvrendszerébe kényszerült, annak fogalmi világát tartotta ébren. S ez újólág nem utólagos belemagyarázás: Móricz Zsigmond észlelte egy jelentős cikkében.

Móricz Zsigmond 1931-ben közölte „Az irodalom és a »faji jelleg«” című elmefuttatását a *Nyugat*-ban. Azzal a konzervatív Négyesy Lászlóval vitatkozik, aki ugyancsak a „faji jelleget” hiányolta a magyar irodalomból. Ady Endre óta nem változott volna semmi a konzervatív oldalon? Négyesynek elég volt elővenni a régi fegyvereket s a régi frázisokat? „Ma azonban más világ van, mint anno dazumal...” – mondja Móricz. „...Először is Trianon miatt.” A változás pedig annyi, hogy Szlovákiában például egy más magyar fiatalság nőtt fel. „A fiatalok már idegen iskolákban nőttek fel, olyan nyelven tanulták a tudományokat, amelyen szüleik ma sem értenek, nekik tehát szükségszerűen egy új magyarságot kellett kitermelniök magukból. Egy szociálisabb, kulturáltabb magyarságot. Európaibb magyarságot. Ők már semmit sem tudnak az extra Hungariam jelszaváról.”⁵⁵

Illúzió volt persze ez is – a szórványmagyarság betagozódásáról és kulturális autonómiájának megőrzéséről. Móricz soraiban mégis egy friss asszimilációs elmélet munkál, melyet később Bibó István „szerződéses”-nek nevezett az „organikus”-sal szemben. Az idegen nyelven tanult tudomány s a megőrzött kulturális identitás egy többszólamú művelődésezsményt fogalmazott meg.

Nem véletlen, hogy Móricz Zsigmond ama tiltakozók között volt, akik felléptek az első zsidótörvény ellen.⁵⁶

VÁLTOZATOK A NEMZETFOGALOMRA

Nemzetkoncepciókat durván két ellentétes típusra lehet osztani. Szerződéses és organikus elméletekre. „Az előbbi – kommentálja Fehér Ferenc –, legalábbis elvben szabad állampolgárok (valóságos vagy fiktív) szabad megállapodásán alapul... A második változatban a »haza«... fogalma mindig érzelmileg túlfeszített, és azt követeli, hogy az alattvaló történelmileg adott státusát mint a magunk által választottnál »mélyebbet« ismerje el. Aki erre nem képes vagy nem hajlandó, az »idegen« marad...»⁵⁷

A fentiekből az is következik, hogy az asszimiláció kérdése sohasem volt független attól a nemzetpolitikai elképzeléstől, amelyet a befogadó alakított ki. Az asszimiláció első fázisában a befogadást a nemzet magyar ajkú beszélőinek számbeli növelése ösztönözte. Az asszimiláció felmondásának korában, a két világháború között az etnocentrikus, a történelmi faj fenyegetettségét hangsúlyozó ideológiák a reasszimiláció vagy a disszimiláció útjait nyitották meg egy olyan népcsoport előtt, amely már asszimilálnak hitte magát.

A magyar liberalizmus különös paradoxona, hogy a homogén kulturális önazonosság megfogalmazására törekvő magyarság uralkodó osztálya képtelen volt megfogalmazni s a gyakorlatba átültetni azokat az asszimilációs elvárásokat, amelyek szerződéses alapon kínálták volna fel különböző eredetű nép- és vallási csoportok sikeres beolvadását.

Egy befogadó közösség akkor válik azzá, amikor – Bibó szavával – védő közösséggé is válik. Amikor világosak az asszimiláció feltételei, mert a közösségnek világosak a társadalmi normái és etikai elvárásai. Az asszimilálódóknak azonban gyakran nem volt „mihez” asszimilálódni. Gombos Gyula írta le ezt a jelenséget. Az asszimiláció, „ami nálunk folyt le, abban tért el a történelmileg szokásostól, hogy túl gyors és nagymérvű volt, s a beolvadóknak alig volt mihez hasonlulniuk más, mint nyelvhasználatban és hazafias retorikában magyarosodó önmaguk”⁵⁸.

Hamis volt tehát az a „kontextus”, amelyben az asszimiláció lezajlott – mondta ki merészen Bibó.⁵⁹ „...A magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukcióban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevére nevezni nemcsak hogy nem volt szabad, hanem nem is lehetett, a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azon kívül álló feltevések és várákosítások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ...ahol hiányzott a cselekedetek helyességének objektív mértéke és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként.”⁶⁰

Bibó arra hajlik, hogy a dualizmus korának társadalma mindezért nem tudta kristályosan megfogalmazni asszimilációs elvárásait. Az újabb kutatás viszont arra mutat rá, hogy ezek az asszimilációs feltételek teljesíthetetlenek voltak. Kovács András úgy érvel, hogy a múlt század nyolcvanas éveitől felerősödött az az ideológiai nyomás, mely a modernizációt és annak kulturális következményeit „globálisan” utasította el – azaz pontosan azokat a szférákat nyilvánította a magyarságtól idegennek, melyekben az asszimiláltak értek el viszonylagos sikereket.⁶¹

A kulturális félelmek és sérelmek az antimodernizációs nyomás következtében osztották meg az értelmiségi csoportokat, s olyan önazonosítási fogódzókat kínáltak, amelyek csak a szemben álló fél rovására érvényesülhettek: elég itt csak az áldatlan népi-urbánus ellentétre céloznunk.

Az már egy másik vizsgálat tárgya, hogy a kedvezőtlen „kontextus” ellenére is létrejött a magyar asszimiláció kultúrájának új minősége. S ez „interaktív minőség”, s

nem csupán az asszimiláltak, hanem a befogadók műveiben is mérhető. Szilágyi Géza versei Adyban visszhangoztak, Balázs Béla Bartókban, Füst Milán versei Illyésben.

A magyar liberalizmus paradox, ellentmondásos történetében a félsikerű asszimiláció a magyar művelődéstörténet integráns része.

JEGYZETEK

1. Turgot, A. R. J.: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*. (1766) In: *Oeuvres*. 1913. I. 45. o.
2. Vö. Balibar, Etienne–Wallerstein, Immanuel: *Race, Nation, Classe. Les identités ambiguës*. Paris, 1988. – Bayer József: Nacionalizmus egykor és most. *Kritika*, 1993. 5. 12. o.
3. Lector Judaeus: A magyar zsidóság száz év előtt – Statisztikai kistükör. *Magyar Zsidók könyve*. 1943. 25. o.
4. Karády Viktor: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá. *Századvég*, 1990. 2. 6. o.
5. Széchenyi István: Kelet népe. (1841) In: *A mai Széchenyi*. (Vál. Szekfű Gyula) Budapest, 1935. 255. o.
6. Lásd Karády Viktor: i. m. 14. o.
7. Don, Yehuda–Magos, Georg: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. *Történelmi Szemle*, 1985. 3. 436–469. o.
8. Karády Viktor: i. m. 15. o. Vö. még Gogolák, Ludwig: *Zum Problem der Assimilation in Ungarn in der Zeit von 1790–1918*. Südostdeutsches Archiv, 1966.
9. Lásd Kiss Endre: Széchenyi a modern nemzeté válásról. *Valóság*, 1994. 2. 71–80. o.
10. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Genius, Budapest, III. 339. o. Idézi Zsoldos Jenő: A romantikus zsidószemlélet irodalmunkban. *IMIT évkönyv*, 1935. 268. o.
11. Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 1974. 4. 520. o.
12. O. McCagg Jr., William: The Jewish Position in Interwar Central Europe: A Structural Study of Jewry at Vienna, Budapest, and Prague. In: Don, Yehuda–Karády, Victor (szerk.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*. New Brunswick, 1990. 64. o.
13. Komlós Aladár: Zsidóság, magyarság, Európa. In: *Ararát*. 1943. 24. o.
14. Gonda László: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Budapest, 1992. 115–116. o.
15. Kossuth Lajos: *Pesti Hírlap*, 1884 május 5. lásd még Kossuth Lajos ifjúkori irataik (Szerk. Barta István). Budapest, 1966. 179–180. o.
16. Lásd Jacob Katz: *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700–1933*. Cambridge (Mass.), 1980. 236. o. – Kossuth vitájáról Lőw Lipóttal a zsidóság társadalmi egyenlősítéséről lásd Bányai László–Kis Anikó: történelmi bevezetés. In: Lendvai L. Ferenc és mások (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Budapest, 1990. I. 104. o.
17. Eötvös József, báró: *Költemények – tanulmányok*. Budapest, 1934. 104. o.
18. Kiss József: *December huszadikán*. Először megjelent a *Zsidó dalok* című kötetében 1868 elején, néhány hónappal az emancipációs törvény elfogadása után.
19. Vö. Komlós Aladár: Zsidó költők a magyar irodalomban. *Ararát évkönyv*. 1942. 164. o.
20. Vö. Komlós Aladár: A századvég költői. In: *Tegnap és ma*. Budapest, 1956. 151. o. és másutt.
21. Vö. Radó István: Zsidó vonatkozások Mikszáth műveiben. *IMIT évkönyv*, 1913. Az idézet lelőhelye: Zsoldos Jenő (szerk.): *Magyar irodalom és zsidóság. Költői és prózai szemelvények*. Budapest, 1943. 84–85. o.
22. Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. *Világosság*, 1993. 3. 37. o.
23. Mikszáth Kálmán: Az apró füvek. (1883) Vö. Krausz Mór: *A zsidó Mikszáth Kálmán munkáiban*. Budapest, 1910.
24. Karády Viktor: Asszimiláció és társadalmi krízis. *Világosság*, 1993. 3. 38. o. – Vö. még Béla Vágó (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, Colorado, 1981.
25. Istóczy Győző: *Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai*. Budapest, 1904. 16–18. o.
26. Hanák Péter: A lezáratlan per. In: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest, 1984. 374. o.
27. Jacob Katz: i. m. 280. o. – Lásd még Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon*.

- országban. Budapest, 1976. – Szabad György: A polgári jogegyenlőség elleni támadás és kudarca. *Társadalmi Szemle*, 1982. 8–9.
28. Lásd Gerő András: Liberálisok, antiszemita és zsidók a modern Magyarország megszületésekor. In: Kovács M. Mária–Kashti, Yitzhak M.–Erős Ferenc: *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest, 1992. 19. o. – Vö. még Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Füzfa Balázs–Szabó Gábor (szerk.): *A zsidókérdésről*. Szombathely, 1989. 95–137. o.
29. Herzl, Theodor: *Tagebücher*. Berlin, 1922. I. 8. o. Idézi Schorske, Carl E.: *Fin du siècle Vienna. Politics and Culture*. New York, 1981. 161. o.
30. Idézi Braham, Randolph L.: The Uniqueness of the Holocaust in Hungary. In: Braham, Randolph L.–Vago, Bela (szerk.): *The Holocaust in Hungary Forty Years Later*. New York, 1985. 186. o.
31. Benedek Marcell válasza in: *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. Budapest, 1917. 44–48. o.
32. Kovács András: Az asszimilációs dilemma. *Világosság*, 1988. 8–9. 608. o.
33. Komlós Aladár: A zsidó lélek (1927). In: *Írók és elvek. Irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1937. 171. o.
34. Hatvany Lajos: Baloldali művészet – jobboldali politika. In: *Emberek és könyvek*. Budapest, 1971. 300. o.
35. Schöppflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, 1937. 35. o.
36. Horváth János: *Aranytól Adyig*. Budapest, é. n. [1921] 45. o.
37. Farkas Gyula: *A magyar szellem felszabadulása*. Budapest, é. n. 333. o.
38. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1935. 335., 336. és 360. o. (Első kiadás: 1920.)
39. Lendvai István. *A harmadik Magyarország*. Budapest, 1921.
40. Zsilinszky Endre: *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Budapest, 1920. 93. és 117. o.
41. Babits Mihály: Magyar költő kilencszáztizenkilencben. *Nyugat*, 1919. szeptember. Vö. Ungvári Tamás: Babits 1919-ben. In: *Ikarusz fiai*. Budapest, 1970. 247–282. o.
42. Klebelsberg Kunó: *Neonacionalizmus*. Budapest, 1928. 129. o. Vö. Fischer, Rolf: *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939. Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose*. München, 1988. 144. o.
43. *A magyar parasztság levele a művelt fiatalsághoz. Röpirat*. Miskolc, 1938. Idézi Juhász Gyula: A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt (1938–1944.) In: *A háború és Magyarország 1938–1945*. Budapest, 1986. 78–79. o.
44. Ignotus: Hazafiság és irodalom – egy kis polémia. – Scarron [Mikszáth Kálmán]. *A Hét*, 1904. Reprint in: Fábry Anna – Steinert Ágota: *A hét. 1900–1907*. Budapest, 1978. 208–215. o.
45. Ignotus: Faj és művészet. *Nyugat*, XXII/11. (1929. június 1.) 717. o.
46. Babits Mihály: *Összegyűjtött munkái VI*. Budapest, é. n. 46–47. o.
47. Illyés Gyula: *Magyarok. Naplójegyzetek*. Budapest, 1939. 276–277. o. Eredetileg *Nyugat*, 1938. május.
48. Vö. Cohen, Asher: The Attitude of the Intelligentsia in Hungary toward Jewish Assimilation between the two World Wars. In: Vago, Bela (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, 1981. 57–74. o.
49. Az eltérő álláspontokat ismerteti Gombos Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Budapest, 1989. 191. o.
50. Braun Róbert: A hivatalos statisztika. *Nyugat*, XXIV/5. (1931. március 1.) 179–281. o.
51. Illyés Gyula: *Magyarok*. I. m. 17. o.
52. Schöppflin Aladár: A nép, a nyelv és a főváros. *Nyugat*, XXVI/19. (1933. október 1.) 272–274. o.
53. Illyés Gyula: i. m. 17–18. o.
54. Schöppflin Aladár: i. m. 19. o.
55. Móricz Zsigmond: Az irodalom és a „faji jelleg”. *Nyugat*, XXIV/5. (1931. március 1.) 286. o.
56. Móricz Zsigmond: Zsidótörvény. *Pesti Napló*, 1938. május 8.
57. A gondolatot Fehér Ferenc fejti ki bővebben Bibó István és a zsidókérdés Magyarországon című tanulmányában, *Holmi*, III. 6. (1991. június) 727. o. és másutt.
58. Gombos Gyula: *A harmadik út*. Budapest, 1990. 68. o.
59. Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1986. 722–754. o.
60. Bibó István: i. m. II. 603. o.
61. Kovács András: A „Zsidókérdés”. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 1993. 204. o.